

Recenzje

DOI 10.14746/ssp.2014.4.14

Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo, t. VIII, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, ss. 365.

Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne, t. IX, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, ss. 431.

Dwa nowe tomy z serii „Władza–Elity–Przywództwo” są poświęcone różnym zagadnieniom elitologii Kaukazu Północnego. Prof. Bodio podkreśla znaczenie rozwoju tej dyscypliny, nie tylko w Polsce, ale i w obszarze byłego Związku Radzieckiego, analizując wyniki i główne wnioski Pierwszego Ogólnorosyjskiego Kongresu Elitologii oraz osiągnięcia Rostowskiej Szkoły¹. Autorzy z ośrodków badawczych Polski, Rosji i Gruzji kładą nacisk na politologiczne aspekty rozwoju elit oraz na kwestie bezpieczeństwa; poruszają tematy reformowania gospodarki i zmian ustrojowych. W artykułach uwaga koncentruje się na problemach regionalnych elit oraz szeroko rozumianego przywództwa. Z jednej strony, Autorzy zaznaczają procesy etnokratyzacji, wpływ na nie korzeni społeczno-kulturowych narodów Kaukazu Północnego, specyfiki struktur rodowo-klanowych, pamięci historycznej, mentalności wschodniego typu. Ważny jest również czynnik religijny, jego wpływ na życie społeczno-polityczne i możliwe skutki. Z drugiej strony, badacze pokazują procesy centralizacji władzy i rosnącej zależności republik od centrum, szczególnie w kontekście „rewolucji instytucjonalno-kadrowej Putina”. W książce zostały przedstawione badania o charakterze ogólnoteoretycznym i metodologicznym, ale także są rozpatrywane poszczególne przypadki – Czeczenii, Dagestanu, Inguszetii, Osetii Północnej-Alanii i innych republik. Oddzielnie trzeba odnotować przypadek Kałmucji, która znajduje się na pograniczu pomiędzy Kaukazem Północnym a Powołżem, jednak cywilizacyjno-kulturowo odnosi się do pierwszego regionu.

Efekty pierwszego etapu badań w ramach projektu naukowego pt. „Elity polityczne Kaukazu Północnego: badania i wyzwania” zostały przedstawione w tomie

¹ *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. VIII, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 20–21.

ósmym *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*. Książka podzielona jest na trzy rozdziały tematyczne. Pierwsza część została poświęcona kwestiom teoretycznym i metodologicznym elitologii jako kompleksowej samodzielnej dyscypliny. W kilku artykułach pokazano najważniejsze podejścia i koncepcje, stosowane przez badaczy Kaukazu Północnego. Autorzy konkludują, że dla studiów regionalnych niezbędny jest nowy paradygmat – inny, niż rozpowszechniony na Zachodzie – uwzględniający specyfikę tego regionu. Chociaż Autorzy podkreślają, że elitologia wciąż znajduje się w stanie formowania się i aprobowania podejść teoretycznych, przewidują zakorzenienie się tej nowej dyscypliny w nauce o polityce.

Badacze Rostowskiej szkoły: A. Poniedielkow, A. Starostin i L. Szewc koncentrują uwagę na poziomach analizy i perspektywach rozwoju elitologii. Autorzy określili filozoficzno-paradygmalny poziom badań i ewolucję opozycji „elitaryzm–egalitaryzm” jako jego podstawy metodologiczne. W badaniach na płaszczyźnie doktrynalnej została podkreślona specyfika kontekstu filozoficznego. Oddzielnie Autorzy rozpatrują praktyczny wymiar tego problemu, rozpatrując różnice w postrzeganiu elit w analizach ekspertów i w opinii społecznej. Badacze dochodzą do wniosku, że rosyjska elitologia jest fragmentaryczna i wskazują na niektóre jej słabe miejsca, jak na przykład niedostateczne użycie eksperymentalnego podejścia, ale jednocześnie wysoko oceniają jej perspektywy². Do podobnych wniosków doszli A. Łubskij i W. Czernous podkreślając, że rosyjska elitologia wciąż jest w fazie tworzenia, w większości oceny mają charakter hipotetyczny i nie są potwierdzone materiałem empirycznym³. W artykule został uwzględniony rozwój trzech kierunków badań: analiza elit regionalnych, spojrzenie na elity na poziomie federalnym oraz badania historyczne. Autorzy zwracają uwagę na multiparadygmalność w tej dziedzinie oraz proponują rozwiązanie niektórych dylematów elitologii. W obu artykułach badacze kładą główny nacisk na badania rosyjskie i wieloaspektowe podejście Rostowskiej Szkoły Elitologii, m.in. dotyczące teorii genezy elit w Rosji, stosunków pomiędzy elitą a masą w ramach konceptu „porządku rosyjskiego”, znaczenia klanowości w elitogenezie (badania W. E. Bagdasariana, S. S. Sulakszina). Autorzy podkreślają, że schematy zachodniej politologii nie uwzględniają specyfiki Kaukazu Północnego i nie mogą być zastosowane w badaniach regionalnych. Jednak istniejący brak w artykułach analizy dorobku zachodniej elitologii nie pozwala na potwierdzenie lub odrzucenie tej tezy.

Uwaga A. Furiera została skoncentrowana na zastosowaniu historiozoficznej koncepcji rosyjskiego badacza Aleksandra Dugina do analizy elit kaukaskich.

² A. Poniedielkow, A. Starostin, L. Szewc, *Sovremennââ èlitologiâ: kognitiwnyj diskurs*, w: *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. VIII, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 86–87.

³ A. Łubskij, W. Czernous, *Teoretičeskie i metodologičeskie problemy issledowanîâ političeskich èlit Rossii i Severnogo Kavkaza*, w: *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. VIII, red. T. Bodio, Warszawa, ASPRA-JR, 2014, s. 113.

W artykule zostało zastosowane podejście genetyczne – kształtowanie, rozwój i zmiany elit politycznych są rozpatrywane od początku naszej ery do dnia dzisiejszego. Autor analizuje nie tylko specyfikę regionu, wpływ czynników zewnętrznych i wewnętrznych na transformację społeczno-polityczną, ale również podkreśla różnice między Kaukazem Północnym i Południowym, które jeszcze do nie dawna nie miały takiego znaczenia. W pracy został uwzględniony wpływ czynników religijnych na procesy wymiany elit (szczególnie na przykładzie chrześcijańskich Gruzji i Armenii), znaczenie czynników zewnętrznych (dominowanie Bizancjum, Persów, Arabów, Turków, koczowników z Azji Środkowej i Wschodniej, Imperium Rosyjskiego). Z perspektywy podłoża historycznego A. Furier określa obecny wpływ na region „czynnika Putina”, znaczenie udziału wojskowych oraz fenomen kontrolit. W efekcie Autor dochodzi do wniosku, że podstawowa konstrukcja koncepcji Dugina – *archeomoderna* – jest trudna do zastosowania w oparciu o materiał dotyczący Kaukazu Północnego, jednak teoria jako całość może stać się alternatywnym paradygmatem w badaniach regionalnych.

Artykuł P. Adamczewskiego jest swego rodzaju przewodnikiem dla badaczy Dagestanu, który zawiera główne podejścia metodologiczne, dylematy i pułapki. Autor zwraca uwagę na stereotypizację i mediatyzację tego tematu, rozpowszechnienie terminologii publicystycznej oraz istotnych uproszczeń. Określając pewne problemy i komplikacje w badaniu elit kaukaskich: definiowanie podstawowych kategorii i pojęć, dylematy ustrojowe (podporządkowanie władzom rosyjskim), władzy (czy warto zaliczać prezydenta republiki do elity), wpływ powiązań nieformalnych i struktur klanowych, akceptacja społeczna korupcji i działań pozaprawnych. Autor stwierdza, że przy braku odpowiednio skonstruowanego paradygmatu, badania nad Dagestanem warto prowadzić przez pryzmat jego uwarunkowań cywilizacyjno-kulturowych mechanizmów funkcjonowania elit regionalnych. Atutem pracy jest odwołanie P. Adamczewskiego do przykładów innych części Kaukazu, na przykład Azerbejdżanu.

Problemy elit i reżimów politycznych na Kaukazie Północnym są rozpatrywane w drugiej części książki. Autorzy zwracają uwagę na proces entokratyzacji władzy w republikach i wpływ uwarunkowań społeczno-kulturowych na politykę oraz rozpatrują perspektywy rozwoju tych tendencji oraz ich ewentualne skutki na tle stosunków z centrum federalnym.

Fundamentalne problemy natury skomplikowanych polietnicznych reżimów republik kaukaskich w kontekście hybrydowego reżimu politycznego Federacji Rosyjskiej analizuje T. Bodio. Autor zwraca uwagę na specyfikę transformacji w regionie, dylematy ustrojowe – unitaryzm vs. regionalizacja władzy, status prawno-polityczny podmiotów Federacji. Jednocześnie badacz podkreśla etnokratyzację republik kaukaskich nie tylko ze strony instytucjonalnej, ale również funkcjonalnej, co dobrze przedstawia na przykładzie instytucji prezydenta. T. Bodio analizuje ogólne cechy reżimów etnokratycznych („odgórna” budowa, „elity jednej krwi”, ukierunkowanie na autokratyzm etc.) oraz pokazuje specyfikę poszczególnych republik (Adygeji, Czeczenii, Dagestanu, Inguszetii, Osetii

Północnej-Alanii, Karaczajo-Czerkiesji, Kabardo-Bałkarii). Podkreślając, że dla Kaukazu Północnego charakterystyczny jest model, który łączy etnokratyzm, autorytaryzm i silne przywództwo, Autor zwraca uwagę na potrzebę poszukiwania konsensualnego wariantu pogodzenia tego modelu z centralizacyjną polityką Moskwy, szczególnie okresu W. Putina.

„Polityzację etniczności” i „etniczanie polityki”, rolę przywództwa autorytarnego podkreśla również w swoim artykule O. Wasiuta, analizując proces formowania się i ewolucji elit republikańskich. Autorka wyodrębniła cztery etapy tworzenia się elit, uwzględniając specyficzne cechy multietnicznego Kaukazu (radikalizm, tradycjonalizm, więzi rodowo-plemienne, reglamentacja życia społecznego), stosunki z centrum federalnym (rola W. Putina, reformy administracyjne), próby modernizacji życia społeczno-politycznego, źródła rekrutacji elit. Badaczka zwraca uwagę na patologie i trudności tego procesu, na przykład, problem trybalizmu regionalnego i segmentyzacji społeczeństw, ruchy separatystyczne, korupcję, nieufność do władzy, czynnik płciowy etc. W artykule została dokonana głęboka analiza ilościowa i jakościowa struktury elit, która odzwierciedla tzw. fenomen „lustrzanego sufitu”. O. Wasiuta zwraca uwagę na negatywne skutki polityki centrum w regionie i określa je jako „strefę zawirowań politycznych”⁴. Tutaj warto byłoby uwzględnić jeszcze jedną okoliczność, a mianowicie specyfikę balansu sił w regionie i rolę w tym Moskwy.

Profil etniczny elit północnokaukaskich przedstawiła M. Astwacaturowa. Autorka przeanalizowała strukturę ludności republik oraz uwzględniła niektóre czynniki, które mają wpływ na proces etniczacji (religijny, migracyjny, „rosyjski”) oraz potencjalne źródła konfliktów etnicznych. Słabością artykułu jest faktyczny brak odwołania się do danych statystycznych. Badaczka określa najbardziej popularne programy stosowane przez władze, jak na przykład program patriotyzmu etnicznego, oraz pokazuje pułapki i wady takich koncepcji. Jednak Autorka dochodzi do wniosku, że region ma szansę na demokratyzację życia społeczno-politycznego. Z innej perspektywy na ten problem patrzy M. Karolak-Michalska, która dokonała analizy sytuacji demograficznej, politycznej oraz socjalnej Rosjan na Kaukazie Północnym. Autorka przedstawia uwarunkowania natury obiektywnej i subiektywnej, które wyznaczają postrzeganie i pozycję Rosjan w regionie. Odwołując się do licznych źródeł statystycznych, dr Karolak-Michalska przedstawia dynamikę demograficzną i główne trendy w rozwoju sytuacji, tłumacząc ich przyczyny. Analizując cyrkulację elit regionalnych na przykładach poszczególnych republik, określa udział elit rosyjskich w sprawowaniu władzy i zwraca uwagę na tendencję do jego spadku. Przyczynę tego, badaczka upatruje w specyfice powiązań z grupami nacisku, relacjami „patron–klient” oraz tradycjami klanowymi w regio-

⁴ O. Wasiuta, *Wpływ elit na procesy etnopolityczne*, w: *Kaukaz Północny: elity, reżimy, etnopolityka, bezpieczeństwo*, t. VIII, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 188.

nie. Autorka zwraca uwagę na etnokratyzację elit republikańskich, funkcje diaspory rosyjskiej oraz strategię polityki Moskwy w stosunku do Kaukazu Północnego.

Do bardziej szczególnego przypadku odwołuje się A. Bredichin, który przedstawił proces formowania się i specyfikę elity Kozaków dońskich. Jest to przykład unikalnej społeczności etnosocjalnej, która jednocześnie posiada cechy subetnosu oraz quazi-stanu. Na przykładach historycznych i współczesnych Autor pokazuje zasady identyfikacji Kozaków, specyficzne cechy patriotyzmu elity, system nauczania i wychowania obywatelskiego. Na tym tle, badacz rozpatruje fenomen separatyzmu Kozaków, jego korzenie i ideologię oraz określa cechy elity kozackiej: jej stratyfikację, organizację i funkcję. Autor buduje bohaterski wizerunek Kozaków dońskich, którzy w istocie są całkowicie ulegli wobec władzy centralnej.

Do teorii konfliktów etnopolitycznych odwołuje się w swoim artykule A. Wierzbicki. Autor przedstawia główne podejścia do tego problemu (prymordialistyczne, instrumentalistyczne, konstruktywne), podobieństwa i różnice konfliktów politycznych oraz konfiguracje konfliktów etnopolitycznych. Źródła sprzeczności badacz widzi w samej specyfice regionu. Podobnie do innych autorów, uwzględnia on czynniki religijne zaznaczając, że w drugiej połowie lat 90. islam faktycznie zastępuje etniczność; jako jedyny, zwraca również uwagę na okoliczności ekonomiczne (hasło „wystarczy karmić Kaukaz”). Z tej perspektywy A. Wierzbicki analizuje wybrane konflikty etnopolityczne, spłot uwarunkowań historyczno-kulturowych, demograficznych, terytorialnych, politycznych i ekonomicznych.

Związane z tym wątkiem kwestie bezpieczeństwa na Kaukazie Północnym są rozpatrywane w trzecim rozdziale książki. Autorzy określają geopolityczną specyfikę i znaczenie regionu oraz mówią o podporządkowaniu elit regionalnych polityce Moskwy w tej sferze.

K. Kozłowski analizuje fenomen przestępczości zorganizowanej na podstawie przykładu Kaukazu Północnego. Autor koncentruje swoją uwagę na transformacji tego zjawiska na tle zmian ustrojowych i modernizacji ekonomicznej. Na tej podstawie wyodrębnia on model trajektorii przestępczości zorganizowanej, opisując cztery modelowe sytuacje. Badacz pokazuje zbyt mało przykładów konkretnych republik, co nie pozwala na dostateczne wyjaśnienie możliwości zastosowania wymienionego modelu w praktyce. K. Kozłowski twierdzi, że republiki kaukaskie są przykładem modelowej pułapki rozwoju – potencjał zmian, który region miał po rozpadzie ZSRR, był zmarnowany poprzez dominację więzi patronacko-klienckich i panowanie struktur klanowych. Ten problem P. Kwiatkiewicz rozpatruje przez pryzmat finansowania akcji terrorystycznych. Autor uwzględnia przyczyny i naturę, ideologię, uwarunkowania historyczne, społeczno-ekonomiczne i kulturowe zamachów oraz rolę w tym elit republikańskich. Wartość pracy podnosi wyjaśnienie zasadniczej różnicy pomiędzy Kaukazem Północnym a Południowym, specyfiki tego regionu, jego charakteru granicznego, co pozwala spojrzeć na problem terroryzmu przez inny pryzmat. P. Kwiatkiewicz pokazuje ewolucję zamachów, zmiany w ich organizacji, instrumentach, ideologii, geografii, finansowaniu od czasów pierwszych akcji czeczeńskich do dnia dzisiejszego.

Aktualny dzisiaj temat bezpieczeństwa energetycznego porusza J. Ćwiek-Karpowicz. Autor przeanalizował rozwój i znaczenie przemysłu naftowego Kaukazu Północnego w polityce energetycznej Rosji od XIX wieku do czasów obecnych. Na podstawie danych o potencjale regionu kaukasko-kaspijskiego oraz strategii Kremla w tej dziedzinie, badacz konstatuje, że Kaukaz Północny nie odgrywa kluczowej roli w polityce energetycznej Rosji. Jednocześnie J. Ćwiek-Karpowicz tłumaczy przyczyny takiego stanu rzeczy oraz określa perspektywy rozwoju tego sektora gospodarki, zwracając uwagę na wyzwania i cele Polski w zapewnieniu bezpieczeństwa energetycznego.

Poszczególne przypadki polityki w sferze bezpieczeństwa rozpatruje J. Dziuba-Wiśniewska na przykładzie Republiki Osetii Północnej-Alanii. Autorka rozpatruje konflikty regionalne, w które była zaangażowana republika – o rejon prigorodny między Osetią Północną-Alanią a Inguszetią, dwie wojny czeczeńskie oraz ruch separatystyczny w Osetii Południowej. W artykule zostały przeanalizowane przyczyny sprzeczności, eskalacja i przebieg konfliktów oraz ich skutki, wpływ na sferę bezpieczeństwa i sytuację wewnętrzną w regionie. Oprócz tego, badaczka określa ramy instytucjonalno-prawne polityki bezpieczeństwa w regionie (na podstawie Konstytucji Republiki z 1994 r.) oraz jej wymiar praktyczny na przykładzie walki z terroryzmem i ekstremizmem religijnym i *Strategii Rozwoju Społeczno-Ekonomicznego Republiki Osetii Północnej-Alanii do 2025 roku*. W tej analizie warto byłoby pokazać i drugą stronę konfliktu, motywy i ideologie bojowników. Autorka mówi o podporządkowaniu działań elit republikańskich interesom centrum i podkreśla, że problem bezpieczeństwa do dzisiaj pozostaje priorytetowym celem władzy.

Kontynuacją wymienionych wyżej zagadnień stał się IX tom z serii „Władza–Elity–Przywódstwo”, w którym zostały przedstawione wyniki drugiego etapu badań w ramach projektu pt. *Elity polityczne Kaukazu Północnego: badania i wyzwania*. Pierwsza część pracy prezentuje rozważania o elitach regionalnych. Autorzy przeanalizowali ich strukturę, cechy, specyfikę rozwoju w kontekście stosunków z władzą centralną. Wszyscy zwracają uwagę na procesy etnokratyzacji elit regionalnych, utrzymanie znaczenia więzi rodowo-klanowych na wszystkich poziomach i we wszystkich sferach przy jednoczesnym podporządkowaniu centrum federalnemu. Oprócz określenia problemów rozwoju elit, badacze poszukują modeli ich modernizacji i sposobów zachowania stabilności na Kaukazie Północnym.

Kwestiom legitymizacji elit regionalnych i systemu wyborczego Federacji Rosyjskiej poświęcone są artykuły K. Tybuchowskiej-Hartlińskiej i A. Żukowskiego oraz badaczy z Władykaukazu B. Kojbajewa i J. Usowej. Autorzy opisują mechanizm działania rosyjskiego systemu wyborczego na podstawie konstytucji z 1993 r., specyfikę wyborów prezydenckich i parlamentarnych, jak również zmiany, które nastąpiły w regulacjach prawnych w latach 1991–2014. Została dokonana analiza składu posłów parlamentów regionalnych pięciu kadencji (1995–2012) na podstawie struktury socjalnej (płci, wykształcenia, zawodu) oraz politycznej (przynależności partyjnej) na przykładzie organów ustawodawczych

i wykonawczych Dagestanu, Czechenii, Inguszetii, Kabardino-Bałkarii, Karaczajo-Czerkiesji, Osetii Północnej-Alanii oraz Kraju Stawropolskiego. W pierwszym artykule została przedstawiona tylko normatywna strona problemu, Autorzy odwołują się do przepisów prawnych, które nie zawsze odzwierciedlają stan rzeczy. Na przykład, kontrowersyjnie brzmi teza o zwiększeniu w ostatnich latach konkurencyjności pomiędzy partiami politycznymi w wyborach regionalnych. Zwłaszcza, że dalej badacze ją faktycznie odrzucają poprzez odwołanie się do danych statystycznych mówiących o liczbie mandatów uzyskanych przez „Jedną Rosję”⁵. B. Kojbajew i J. Usowa zastosowali inne podejście i kładą nacisk na specyfikę kampanii wyborczych na Kaukazie Północnym: komercjalizację, panowanie relacji klanowych, uproszczenie technologii wyborczych oraz niski stopień zainteresowania społeczeństwa wyborami. W tym kontekście Autorzy zwracają uwagę na procesy etnokratyzacji elit politycznych w republikach oraz odpływ Rosjan w regionie i proponują warianty rozwoju elit regionalnych w warunkach zachowania jedności Federacji Rosyjskiej.

Problemy klanowości na Kaukazie Północnym rozpatrują O. i S. Wasiuta – z perspektywy rozwoju elit politycznych oraz E. Bażenowa – z perspektywy wzmocnienia biznes-elit. Pierwsi przeanalizowali tradycje, skład (m.in. formacje „podklanowe”), ewolucję struktur tejpowych w regionie oraz główne wątki rywalizacji między klanami. Badacze ujęli nie tylko podziały socjopolityczne na Kaukazie Północnym, wpływ tradycji, religii, polietniczność (szczególnie w Dagestanie), specyfikę, funkcję tejpów oraz skutki ich panowania, ale również i stosunki elit republikańskich z władzą centralną. Na przykład, reżim R. Kadyrowa w Czechenii, Autorzy określili jako „mieszankę nacjonalizmu, islamu i lojalności wobec prezydenta W. Putina”⁶. Model zarządzania regionem, Autorzy traktują jako „neokolonializm”, choć nie tłumaczą przyczyn napięć pomiędzy narodami Kaukazu a władzą centralną. Z kolei E. Bażenowa rozpatruje problem wpływu struktur klanowych i ich relacji z Moskwą z perspektywy formowania biznes-elit Kaukazu Północnego. Jako przyczynę niskiego tempa rozwoju elit gospodarczych, Autorka uważa specyfikę procesu prywatyzacji w regionie (problem własności ziemi i faktyczny brak reformy rolnej) oraz klientelizm. Na podstawie analizy stosunków między władzą a biznesem na trzech poziomach: narodo-międzynarodowym, regionalnym i lokalnym, badaczka określa kilka tendencji. Po pierwsze, instytucjonalizację interesów politycznych biznes-elit i ich zaangażowanie w sprawowanie władzy nie tylko w regionie, ale i w strukturach federatywnych, lojalność wobec prezydenta Federacji Rosyjskiej. Druga tenden-

⁵ K. Tybuchowska-Hartlińska, A. Żukowski, *Procedury wylaniania elit władzy – systemy wyborcze*, w: *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne*, t. IX, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 53, 57.

⁶ O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Rola tejpów (klanów) w działalności elit politycznych*, w: *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne*, t. IX, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 98.

cja jest związana z odpowiedzialnością społeczną biznesu i inwestycjami w projekty, realizowane w republikach kaukaskich. Jednak odzwierciedlając relację między kaukaską elitą gospodarczą a polityczną oraz ich więzi z władzą centralną, Autorka pomija warunki zachowania równowagi sił w regionie.

Badania nad elitami z perspektywy ich formowania i modernizacji przeprowadziła T. Leszkiewicz. Autorka określa trudności w analizie Kaukazu Północnego ze względu na stosunki centrum–peryferie oraz „nieelitarność” części elit regionalnych. Autorka koncentruje się na systemowych elementach formowania elity, jej środowiska (na przykład, wpływ języka rosyjskiego, wykształcenie urzędników etc.), problemach własnej identyfikacji? Artykuł ma charakter ogólnoteoretyczny – określający główne tendencje modernizacji elit Kaukazu Północnego (arystokratyzacja, zachowania tendencji etnokratycznych, ideokratyczna selekcja, przejście do zamkniętych form rekrutacji etc.). W tekście T. Leszkiewicza brakuje wystarczających odwołań do konkretnych przykładów oraz materiałów statystycznych. Te braki zostały uzupełnione w badaniu przedstawicieli Rostowskiej szkoły elitologii A. Ponedelkowa, A. Starostina i S. Zmijaka. Autorzy przeanalizowali trzy główne aspekty: wyobrażenia i wiedzę o współczesnych elitach, ocenę efektywności ich działalności oraz możliwości podwyższenia ich jakości. Osiągnięciem Autorów jest rozpatrywanie tych kwestii przez pryzmat nie tylko analizy eksperckiej, ale i opinii społecznej.

Elity religijno-polityczne stały się przedmiotem badań drugiej części książki. Autorzy opisują tzw. rewizjalizm islamu w okresie poradzieckim, jego polityzacje i wpływ na formowanie elit politycznych, jednak dochodzą do nieco różnych wniosków. M. Waskow określa ogólne uwarunkowania okresu transformacji oraz znaczenie regionalnych czynników, takich jak grupy subetniczne, struktury klanowe, specyfika zachowania balansu sił. Na tej podstawie Autor wyodrębnia cechy elit władzy w republikach muzułmańskich, kładąc nacisk na specyfikę pozycji lidera (znaczenie systemu stosunków osobowych, autorytetu, problem rekrutacji kadry zawodowej) oraz układ sił (duża rola „makrostruktur”, personifikacja polityki, niska stabilność stosunków międzygrupowych)⁷. Badacz ocenia, że współczesne elity kaukaskie są słabo zintegrowane (o czym świadczą liczne sprzeczności wewnętrzne), od początku prezydentury W. Putina są one ograniczone, bardziej skłonne do kompromisu oraz traktują centrum federalne jako arbitra w swoich sporach. Dla M. Waskowa islam i radykalizm islamski są wyłącznie narzędziem kontrelit i nie niosą zagrożenia dla Federacji Rosyjskiej jako państwa. Z takim podejściem nie zgadzają się I. Dobajew, A. Ponedelkow i R. Gadżibekow, którzy zwracają uwagę na negatywne skutki i przyczyny rozłamu elity muzułmańskiej. Na podstawie analizy tradycyjnego islamu i jego

⁷ M. Waskow, *Političeskaja i sociokulturnaja specifikaja wyšej èlity islamskich respublik*, w: *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne*, t. IX, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 206.

różnych nurtów, rozpowszechnionych na Kaukazie Północnym, zmian w okresie poradzieckim, związanych z polityzacją religii, Autorzy wyodrębniają kilka etapów radykalizacji ruchu muzułmańskiego. Ich zdaniem, brak modernizowanej wersji islamu w tym regionie, działalność „Imarata Kaukaz” i innych radykalnych organizacji grozi nie tylko „rozprzestrzenieniem dżihadu” w całym Kaukazie Północnym, ale i umocnieniem „enklaw muzułmańskich” w innych rejonach Federacji Rosyjskiej. W. Akajew widzi w islamizacji przyczynę destabilizacji sytuacji w regionie. Określając uwarunkowania i specyfikę formowania elit religijno-politycznych, zwraca uwagę na konflikt wewnątrzislamski, autonomizację muzułmanów, cele i działalność wahabitów oraz mobilizację tradycyjnego duchowieństwa. Mimo to, Autor widzi możliwości dialogu między dwoma nurtami. W tej części książki zostały przedstawione artykuły o różnych poglądach na proces islamizacji i radykalizacji elit Kaukazu Północnego, jednak wszyscy Autorzy unikają wyjaśnienia przyczyn napięć między nimi a władzą centralną, nie odwołując się do danych historycznych oraz do filozofii i ideologii nurtów muzułmańskich.

Trzecia część książki została poświęcona szeroko rozumianym problemom przywództwa w regionie. Autorzy skoncentrowali swoją uwagę nie tylko na specyfice funkcjonowania przywódców republik kaukaskich, ale również na uwarunkowaniach społeczno-kulturowych i korzeniach historycznych tego zjawiska. W artykułach zostały określone najważniejsze dylematy przywództwa na Kaukazie Północnym oraz skutki obecne i przyszłe centralizacyjnej polityki W. Putina. Przez pryzmat transformacji ustrojowej problem ten rozpatruje Ch. Tchagapsojew. Badacz wyróżnia kilka etapów: okres buntu kulturowego, polityzacja aktywności etnicznej „z góry”, polityzacja aktywności etnicznej „od dołu”, władza „odrzuconych przywódców” oraz etap Putinowski. Autor podkreśla znaczenie czynnika kontekstowego na Kaukazie, w tym pamięci historycznej (liczne migracje, deportacje), charakteru zasiedleń narodów (m.in. fenomen „narodów rozdzielonych” po rozpadzie ZSRR), sytuacji religijnej oraz postrzegania przez społeczność dziedzictwa radzieckiego. Odwołując się do przykładów z historii regionu, tradycji i obyczajów narodów, Ch. Tchagapsojew określa kluczowy element swojej koncepcji – typ społeczno-kulturowej komunikacji. Zdaniem Autora, Kaukaz Północny stanowi kulturową całość: z podobieństwem zasad, form i norm komunikacji. Te okoliczności tworzą oddzielny typ przywództwa w regionie, który cechuje się specyficzną instytucją starszego, znaczeniem więzi tejpowo-klanowych.

Na wymienione czynniki zwraca również uwagę P. Grochmański w analizie elit Czeczenii i Inguszetii. Autor z jednej strony, kładzie akcent na wspólne korzenie historyczne, tradycje, więzi kulturowe między dwoma narodami wspólnoty Wajnachów, lecz z drugiej – pokazuje różnice w hierarchii ich celów strategicznych, dwóch koncepcji państwowości oraz typów przywództwa (na przykładzie Dż. Dudajewa i R. Auszewa) oraz tłumaczy przyczyny ich różnych losów. Na tle dość silnej Czeczenii, która dąży do dominacji w regionie, Autor określa Ingusze-

cię jako „dryfowanie ku chaosowi”⁸. Do podobnych wniosków doszła w swoim artykule A. Głodek. Na podstawie analizy pozycji przywódcy w systemie władzy, badaczka zwraca uwagę na wzmocnienie interwencjonizmu w polityce centrum od czasów W. Putina oraz znaczny wpływ elity rosyjskiej na politykę kadrową w kraju. Autorka przeanalizowała przebieg transformacji ustrojowej oraz reorganizacji władzy w Inguszetii, zaznaczając wpływ na te procesy sporów w ruchu narodowym, sprzeczności między obozami nazrańskim i groznieńskim, znaczenie tradycyjnego porządku społecznego (rolę tejpów, adatu oraz układów między klanami). Artykuły dają pełen obraz o stanowieniu przywództwa w wybranych republikach, jednak warto byłoby bardziej precyzyjnie pokazać stosunki z Moskwą, jej wpływy w regionie, manipulacje, specyficzne układy, które władza centralna stara się zachować na Kaukazie.

Przykład Dagestanu – „Rosji w miniaturze”, rozpatruje J. Zaleśny. Autor koncentruje swoją uwagę na budowaniu systemu władzy w republice, dylematach i debatach ustrojowych oraz konceptualnych założeniach przywództwa. Badacz rozpatruje każdy organ państwowy (Radę Państwa, Przewodniczącego Rady Państwa) w świetle analizy normatywnej, jak też funkcjonalnej. J. Zaleśny pokazuje zmiany, które zaszły w szeroko rozumianym przywództwie w kraju pod wpływem procesów ogólnorosyjskich (centralizacji władzy politycznej), regionalnych (etnokratyzacji republik kaukaskich) oraz wewnętrznych (Konstytucja z 2003 r.). Dagestan jest przykładem budowania silnego przywództwa w oparciu o struktury społeczno-kulturowe, mimo to mocno zależnego od centrum federalnego. Innym interesującym przykładem podobnego typu przywództwa jest Osetia Północna-Alania, które zostało przeanalizowane przez A. Tomczyk. Autorka rozpatruje podstawy przywództwa w republice: historyczne (od początku XX wieku), instytucjonalno-prawne (uwzględniając okoliczności administrowania regionem górskim) oraz funkcjonalne (pokazując specyfikę władzy prezydenckiej oraz parlamentarnej). Analizując skład i działalność parlamentów wszystkich zwołań oraz prezydentury przywódców republiki (A. Gałazowa, A. Dzasochowa, T. Mamsurowa), badaczka zwraca uwagę na wysoką rotację w organach ustawodawczych, niską partycypację wyborczą. A. Tomczyk określa model przywództwa w Osetii Północnej jako mocno scentralizowany i uzależniony od Moskwy. W tym kontekście warto byłoby uwzględnić w artykule ruch oporu miejscowej władzy wobec narzucenia z centrum nowego „ładu”, jak na przykład wprowadzenie parlamentarnych wyborów prezydenta republiki.

Ewolucję przywództwa w Kałmucji analizują T. Bodio i P. Sieradzan. Obaj Autorzy zwracają uwagę na kilka cech cywilizacyjno-kulturowych, które miały wpływ na procesy społeczno-polityczne w tym kraju pogranicza. A mianowicie:

⁸ P. Grochmalski, *Elity Czechenii i Inguszetii – spór o koncepcję państwowości*, w: *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne*, t. IX, red. T. Bodio, ASPRA-JR, Warszawa 2014, s. 283.

pochodzenie Kałmuków od ludów koczowniczych („dzieci Wielkiego Stepu”), wpływ buddyzmu oraz długa historia stosunków z Imperium Rosyjskim, a później – ze Związkiem Radzieckim. Z tych okoliczności wynika złożona ambiwalentna struktura kałmuckiej świadomości narodowej, która łączy elementy tradycyjne oraz rosyjskie. T. Bodio koncentruje się na analizie tradycji systemu władzy w kraju oraz formowania się, ewolucji i wymiany elit politycznych. Autor rozpatruje historię układów Kałmuków, stratyfikację oraz regulację życia społecznego poprzez prawo obyczajowe i tradycje. Na kolejnym etapie stanowienia systemu władzy, badacz określa odgórny proces formowania struktur Chanatu Kałmuckiego, centralizację władzy i sposoby jej umocnienia oraz zwraca uwagę na kształtowanie elit duchowych. Nieudane próby całkowitego demontażu starego układu oraz wprowadzenie rosyjskiej kolonialnej administracji i nowego prawa, doprowadziły w efekcie do wyłonienia układu, który łączył tradycje chanatu z modelem narzuconym przez Rosję. Nawet całkowita wymiana elit na nomenklaturę w latach 20. w istocie rzeczy nie zmieniła tej tradycji. Kontynuacją rozważań prof. Bodio stał się artykuł P. Sieradzana, w którym rozpatrywane są kwestie współczesnego przywództwa w Kałmucji. Autor pokazuje odrodzenie narodowe przez pryzmat wpływu pamięci narodowej (znaczenie kampanii antyreligijnej, deportacji okresu II wojny światowej, późniejszej rehabilitacji Kałmuków), sąsiedztwa z narodami Kaukazu, więzi klanowych. Na tym tle, badacz porównuje typy i style przywództwa dwóch prezydentów – K. Ilumżynowa i A. Orłowa, którzy są oceniani w literaturze naukowej dość kontrowersyjnie. Jeśli pierwszy stosował autorytarny styl przywództwa, posiadał silne cechy osobowe, prowadził politykę centralizacji władzy i podporządkowania mediów, to prezydentura drugiego stała się apogeum klanowości w polityce na tle upadku autorytetu przywódcy w kraju oraz narastania problemów socjoekonomicznych, faktycznie pozostawiając kraj w stanie chaosu i niepewności.

Dwa nowe tomy pod redakcją prof. Bodio są pierwszą w Polsce publikacją efektów badań tak rozległych zagadnień dotyczących Kaukazu Północnego. W obu tomach został uwzględniony szeroki zakres problemów: kwestie ogólnoteoretyczne i metodologiczne elitologii, dylematy transformacji ustrojowej w regionie oraz stanowienia nowych reżimów i elit politycznych, przywództwa, bezpieczeństwa. Warto podkreślić logiczną i przejrzystą strukturę wewnętrzną publikacji. Chociaż w niektórych artykułach brakuje analizy kontekstu historycznego oraz odwołania do konkretnych przykładów, Autorom udało się przedstawić pełny wizerunek głównych procesów zachodzących na Kaukazie Północnym oraz określić trendy i perspektywy ich rozwoju. Badacze zwracają uwagę na to, że elitologia wciąż jest w fazie formowania i na razie nie istnieje jeden paradygmat w tej dyscyplinie, jednak mimo wszystko recenzowana publikacja stanowi udaną próbę szerokich i głębokich badań elit kaukaskich.

Ekaterina KOLB

Warszawa

DOI 10.14746/ssp.2014.4.15

Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskiej, red. K. Kubuj, J. Wawrzyniak, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2011, ss. 360, ISBN: 978-83-7383-508-5, wydanie pierwsze, format B5, oprawa twarda.

Zmiany instytucjonalne do jakich doszło pod koniec pierwszej dekady XXI wieku w zasadniczy sposób wpłynęły na konstrukcję i funkcjonowanie systemu politycznego Unii Europejskiej. Wzajemne relacje między państwami członkowskimi a instytucjami tej organizacji już od początku jej istnienia stanowiły wśród badaczy jeden z podstawowych obszarów zainteresowania. Nie ulega wątpliwości, że postępujące na kontynencie europejskim procesy integracyjne miały ogromny wpływ na systemy polityczne państw członkowskich. To właśnie determinowanie konstrukcji systemów politycznych poprzez procesy integracyjne w Europie jest przedmiotem wydanej w 2011 roku nakładem Wydawnictwa Naukowego SCHOLAR pracy zbiorowej *Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskiej*. Praca ta jest efektem pracy w dużej mierze pracowników Instytutu Nauk Prawnych PAN i wpisuje się w (cytowany również przez autorów niniejszej pracy) ciąg polskich publikacji naukowych traktujących o wpływie prawa Unii Europejskiej (czy szerzej: prawa europejskiego) na prawo konstytucyjne państw członkowskich¹.

We wstępie sporządzonym przez redaktorów pracy zbiorowej, Katarzyna Kubuj i Jan Wawrzyniak zwracają uwagę na funkcjonujące od początku istnienia konstytucji jako instytucjonalnego fundamentu systemu politycznego, dążenie do zbalansowania dwóch wartości: realnej zmienialności konstytucji i jej trwałości. Obecnie obowiązujące konstytucje zachodnioeuropejskie, stworzone w dużej mierze w dekadach powojennych, musiały podlegać dużo głębszym zmianom materialnym wobec europejskich procesów integracyjnych niż ustawy zasadnicze państw Europy Środkowej i Wschodniej, których regulacje, wobec przemian Jesieni Ludów, uległy niejako automatycznemu „otwarciu” na procesy demokratyzacji i integracji europejskiej.

¹ Do prac tych zaliczyć należy chociażby: A. Pudło, *Umocnienie statusu Senatu RP na podstawie Traktatu z Lizbony*, „Przegląd Sejmowy” 2011, nr 6(107); M. Kruk, *Tryb przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i konsekwencje członkostwa dla funkcjonowania organów państwa*, w: *Otwarcie konstytucji RP na prawo międzynarodowe i procesy integracyjne*, red. K. Wójtowicz, Warszawa 2006; K. Wójtowicz, *Poszanowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 4(99); P. Chybalski, *Analiza porównawcza konstytucji państw członkowskich Unii Europejskiej w zakresie podstaw członkostwa tych państw w Unii*, Warszawa 2010; K. Wojtyczek, *Oddziaływanie integracji europejskiej na ustroje państw członkowskich Unii Europejskiej*, w: *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. T. Mołdawa, J. Szymanek, M. Mistygacz, Warszawa 2012.

Książka *Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskiej* składa się ze wspomnianego wcześniej wstępu napisanego przez redaktorów, rozdziału traktującego o rekonstrukcji znaczenia europeizacji konstytucji, 14 kolejnych rozdziałów i podsumowania, którego autorem jest Krzysztof Wójtowicz. W rozdziale *Europeizacja konstytucji – rekonstrukcja znaczenia* Michał Ziółkowski słusznie zauważa, że samo pojęcie „europeizacja” należy rozumieć nie tylko jako proces normatywnego transponowania cech charakterystycznych dla systemu prawnego Unii Europejskiej w innych systemach prawa. Autor dokonuje tutaj próby dokonania rekonstrukcji pojęcia „europeizacja konstytucji” (czy szerzej: „europeizacja prawa”). Wskazuje tym samym na stosunkowo rzadko występujący w polskiej nauce termin niestosowany również w orzeczeniach polskiego Trybunału Konstytucyjnego, do czego bez wątplenia może nastąpić w niedługiej przyszłości wobec coraz intensywniejszych politycznych relacji Polska–instytucje Unii Europejskiej.

Przedmiotem kolejnych trzynastu rozdziałów są zmiany poszczególnych konstytucji państw członkowskich (kolejno: Austrii, Czech, Francji, Holandii, Irlandii, Litwy, RFN, Polski, Portugalii, Rumunii, Słowacji, Słowenii, Włoch i Wielkiej Brytanii). Autor rozdziału traktującego o europeizacji austriackiej konstytucji (Szymon Pawłowski) wskazuje na austriackie tradycje konstytucyjne, odwołując się do rozwiązań z początku drugiej dekady XX wieku, co wydaje się rozwiązaniem nieznanym uzasadnienia, ze względu na odwołanie się Autorów pracy zbiorowej do zmian konstytucji wynikających przede wszystkim z procesów związanych z integracją europejską.

Maria Kruk, opisując zmiany w konstytucji czeskiej również odwołuje się do przedwojennych tradycji konstytucyjnych. Autorka dokonuje bardzo ciekawego podsumowania wskazując na dwanaście kroków jakim została poddana Konstytucja Republiki Czeskiej, w tym na konstytucyjne przygotowanie państwa i jego systemu prawnego do udziału w mechanizmach strefy euro.

Pomimo bardzo dużych tradycji konstytucyjnych we Francji, w rozdziale *Europeizacja konstytucji w świetle zmian Konstytucji V Republiki Francuskiej* Katarzyna Kubuj słusznie, jak się wydaje, pomija deskrypcję treści konstytucji Republiki I, II, III, IV, a zwraca uwagę na wyjątkową strukturę francuskiego modelu konstytucyjnego, tryb zmiany ustawy zasadniczej i ich treść ze wskazaniem na stosunek tych zmian do członkostwa Republiki Francuskiej w strukturach Wspólnoty (a obecnie Unii) Europejskiej. W tekście Kubuj nie zostaje pominięta wielka nowelizacja Konstytucji z 2008 roku i jej wpływ na reformę instytucji systemu politycznego V Republiki.

Michał Ziółkowski w rozdziale traktującym o europeizacji konstytucji holenderskiej, wyraźnie odróżnia zmiany przyjęte przed akcesją Królestwa Niderlandów do Wspólnot Europejskich od nowelizacji przyjętych po powstaniu Wspólnot, zwracając jednocześnie uwagę na marginalność materii związanej z integracją europejską na rzecz stopniowego ograniczania ustrojowej pozycji monarchii.

Z kolei w tekście *Europeizacja Konstytucji Irlandii* autorstwa Piotra Radziewicza zauważyć można jak wielką rolę w irlandzkim systemie politycznym od-

grywał (i nadal odgrywa) Sąd Najwyższy, ale też i instytucja referendum, którego przeprowadzenie jest każdorazowo wymagane, by Konstytucja mogła zostać zmieniona. Autor zwraca uwagę, że konstrukcja irlandzkiej konstytucji w sensie materialnym połączona z koncepcją „zmodernizowanej” otwartości ustawy zasadniczej, której źródła należy doszukiwać się w orzecznictwie Sądu Najwyższego. Radziejewicz słusznie wskazuje, że organ ten utrudnia (jeżeli nie nie pozwala) na unifikację i europeizację irlandzkiej konstytucji.

W rozdziale *Europeizacja Konstytucji Republiki Litewskiej* Krzysztof Budziło wskazuje na poprawki do konstytucji związane z integracją Litwy z Unią Europejską przyjęte przed 2004 rokiem i po akcesji. W tekście Autor zwraca uwagę na funkcjonowanie Sądu Konstytucyjnego w relacjach z Trybunałem Sprawiedliwości UE, ale nie pomniejsza ważnej roli orzecznictwa strasburskiego Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na interpretację przepisów dotyczących praw człowieka w litewskim systemie prawnym.

Stanisław Witkowski w rozdziale *Zmiany Ustawy Zasadniczej w świetle członkostwa Niemiec w UE* w bardzo przejrzysty sposób dzieli materię europeizacji niemieckiej Ustawy Zasadniczej na tryb zmiany oraz na treść zmiany z podziałem na poprawki związane z członkostwem RFN w Unii Europejskiej i na te, które są niezwiązane z integracją europejską. Autor zwraca uwagę, że pomimo sztywności konstytucji, niemiecka Ustawa Zasadnicza podlegała bardzo wielu zmianom i dokonuje uwypuklenia kluczowej z punktu widzenia funkcjonowania ustroju federalnego zmiany z 2006 roku.

Wobec zaledwie dwóch zmian Konstytucji RP Marzena Laskowska w rozdziale *Przyczyny i skutki zmian w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo w Unii Europejskiej* i utrudnionej proceduralnie możliwości jej faktycznej zmiany, zwraca uwagę na sztywny charakter polskiej konstytucji. W kontekście przekazania kompetencji organów władzy państwowej na rzecz organizacji międzynarodowej lub organu międzynarodowego Autorka zwraca uwagę na niedopuszczalność zmiany Konstytucji RP w drodze ratyfikacji umowy międzynarodowej, nie pomijając pojawiającej się w doktrynie dyskusji naukowej co do możliwości zmiany treści ustawy zasadniczej w drodze zmiany jej wykładni. Autorka nie przedstawia czytelnikowi jedynie stanu zmian w polskiej konstytucji, ale zwraca uwagę na zmiany projektowane i postulowane, co należy docenić wobec toczącej się dyskusji wśród przedstawicieli polskiej doktryny, jak i samych polityków co do konieczności nowelizacji w związku z planowanym w niedalekiej przyszłości wstąpieniem do strefy euro czy postulatami sformułowanymi przez parlamentarną komisję nadzwyczajną opierającymi się na: stworzeniu warunków brzegowych członkostwa Polski w UE, doprecyzowaniu kompetencji polskich organów w ramach procesów decyzyjnych UE (przede wszystkim Prezydenta RP, Rady Ministrów i obu izb parlamentu), uproszczeniu procedury zmian traktatowych, uregulowaniu trybu wystąpienia Polski z UE, a także na problemie praw wyborczych do Parlamentu Europejskiego i statusu prawnego obywateli UE, którzy nie są obywatelami polskimi.

W rozdziale *Europeizacja Konstytucji Portugalii z 1979 roku* Anna Łabno opisuje zmiany Konstytucji w sposób chronologiczny, dzieląc podrzdział drugi na siedem części, których treścią jest kolejne siedem nowelizacji z lat: 1982, 1989, 1992, 1997, 2001, 2004 i 2005. Poza wskazaniem treści tych nowelizacji, Autorka wskazuje miejsce prawa międzynarodowego w portugalskim systemie źródeł prawa, a następnie zwraca uwagę na konstytucyjną klauzulę europejską i problem artykułu ósmego portugalskiej ustawy zasadniczej. Do 2004 roku miejsce prawa stanowionego przez instytucje Unii Europejskiej określał ustęp trzeci artykułu ósmego (zgodnie z nim normy ustanowione przez właściwe organy organizacji międzynarodowych, których Portugalia jest członkiem, obowiązują bezpośrednio w porządku wewnętrznym, jeżeli tak zostało ustanowione w stosownych traktatach założycielskich). Dodanie kolejnego ustępu do tego artykułu spowodowało uznanie, że stosowanie zarówno norm traktatowych, jak i norm wydanych przez instytucje UE odbywa się z uwzględnieniem zasad demokratycznego państwa prawnego, jednak doprowadziło również do pojawienia się pytania o zasadę prymatu prawa europejskiego w portugalskim porządku prawnym i miejsce konstytucji w tym porządku. Pytanie o miejsce ustawy zasadniczej wobec unijnej zasady prymatu prawa wspólnotowego pojawiło się również w Polsce.

Rumunia jest państwem, które przystąpiło do Unii Europejskiej dopiero w 2007 roku. Jediną zmianą konstytucji o jakiej wspomina Jacel Falski w rozdziale *Demokratyczno-liberalno-proeuropejskie zmiany w Konstytucji Rumunii* jest nowelizacja rumuńskiej ustawy zasadniczej, do której doszło w 2003 roku. Zmiana ta została jednak przeprowadzona w sposób komplementarny tak, by rumuński porządek prawny został prawidłowo przystosowany do reguł panujących w unijnym systemie prawnym. I tak, inaczej niż w Polsce, jeszcze przed akcesją Rumunii do UE, przyjęto konstytucyjne regulacje dotyczące ekstradycji obywateli rumuńskich.

W kolejnych rozdziałach Autorzy podjęli próbę zanalizowania wpływu członkostwa w Unii Europejskiej na treść konstytucji Słowacji, Słowenii i Włoch. W przypadku konstytucji słowackiej, Jerzy Rychlik analizuje kolejne etapy procedowania nad poprawką do ustawy zasadniczej (od wskazania podmiotów inicjatywy ustrojodawczej, poprzez trzy czytania w parlamencie, kończąc na promulgacji). W podrzdziale czwartym Autor dokonuje wnikliwej analizy kolejnych zmian w treści słowackiej konstytucji z oznaczaniem kadencji Rady Narodowej, kiedy dana poprawka została przyjęta, wskazując że najważniejsze zmiany Konstytucji Republiki związane z europeizacją słowackiego systemu prawnego zostały przyjęte w przeddzień akcesji Słowacji do Unii Europejskiej. Jerzy Cemniewski w rozdziale *Europeizacja Konstytucji Republiki Słowenii* wskazał, że państwo to było kolejnym, które – dostrzegając niezgodność decyzji ramowej Rady w sprawie europejskiego nakazu aresztowania z ustawą zasadniczą – doprowadziło do usunięcia przeszkód w możliwości korzystania z tej decyzji ramowej jeszcze przed akcesją państwa do Unii Europejskiej. W rozdziale traktującym o europeizacji konstytucji włoskiej Jan Wawrzyniak zwraca uwagę, poza relacją włoskiego prawa konstytucyjnego z prawem UE, na projekty zmian Konstytucji Republiki, które nie weszły w życie.

Bez wątpienia jednym z najciekawszych rozdziałów pracy pod redakcją Katarzyny Kubuj i Jana Wawrzyniaka jest ten, w którym Ewa Popławska podejmuje niezwykle złożony problem relacji zmian ustrojowych w związku z członkostwem we Wspólnotach Europejskich (a dzisiaj w Unii Europejskiej) Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (dalej: Zjednoczonego Królestwa). Autorka, dostrzegając wyjątkową na skalę europejską konstrukcję konstytucji brytyjskiej wskazuje na złożoność problemu, na który składa się: fundamentalna z punktu widzenia brytyjskiego prawa konstytucyjnego zasada suwerenności parlamentu (znana również w literaturze pod nazwą supremacji parlamentu lub nadrzędności parlamentu), włączenie do porządku prawnego Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności w związku z promulgacją ustawy o prawach człowieka (Human Rights Act 1998), ustawa o Wspólnotach Europejskich (European Communities Act 1972), a także reforma konstytucyjna, w której efekcie pozbawiono Izbę Lordów kompetencji orzekania jako najwyższej instancji sądowej. Ewa Popławska słusznie zwraca uwagę, że procesy dewolucyjne, wbrew temu co mogłoby się wydawać, nie mają większego wpływu na członkostwo Zjednoczonego Królestwa w Unii Europejskiej. Przedostatni rozdział został podzielony przez Autorkę na osiem podrozdziałów. Taka systematyka jest w pełni uzasadniona ze względu na specyfikę brytyjskiego prawa konstytucyjnego, co zauważa sama Autorka². Po tym jak w pierwszych trzech podrozdziałach Autorka wskazuje na wyjątkowość brytyjskiego prawa konstytucyjnego, w podrozdziale czwartym Popławska rozpatruje problem postępowania ustawodawczego w odniesieniu do ustaw najważniejszych z punktu widzenia ustroju brytyjskiego i relacji państwa z Unią Europejską (trzy ustawy dewolucyjne, ustawa o Wspólnotach Europejskich). W podrozdziale piątym Autorka zwraca uwagę na ciekawą sytuację prawno-polityczną, w której znalazło się Zjednoczone Królestwo z chwilą przyjęcia Traktatu brukselskiego z 1972 roku (na jego mocy dorobek wspólnotowy stał się częścią prawa brytyjskiego) oraz przeprowadzonego trzy lata później referendum w sprawie członkostwa Zjednoczonego Królestwa w strukturach wspólnotowych. W podrozdziale szóstym Autorka dokonuje analizy wpływu ustawy o Wspólnotach Europejskich na funkcjonowanie brytyjskiego porządku prawnego poprzez odwołanie się do kluczowych z punktu widzenia ustrojodawcy orzeczeń sądowych: *Macarthy Ltd v. Smith* z 1979 roku i *Jackson v. Attorney General* z 2005 roku. Wysoka wartość omawianego rozdziału jest również rezultatem podjętej przez Autorkę analizy treści i okoliczności uchwalenia ustawy o Unii Europejskiej z 2011 roku (*European Union Act 2011*), czyli w roku publikacji pracy zbiorowej będącej przedmiotem niniejszej recenzji.

W rozdziale ostatnim, Krzysztof Wójtowicz, zwracając uwagę na otwarcie krajowego porządku prawnego na prawo międzynarodowe, dokonuje podsumo-

² E. Popławska, *Zmiany ustrojowe w związku z członkostwem we Wspólnotach Europejskich*, w: *Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskiej*, red. K. Kubuj, J. Wawrzyniak, Warszawa 2011, s. 325.

wania treści zawartych we wcześniejszych rozdziałach. W ostatnim podrozdziale wysuwa dość oczywiste wnioski: istnieje tendencja co do dostosowywania treści konstytucji państw europejskich do politycznych i prawnych uwarunkowań współpracy państw z organizacjami międzynarodowymi, czego przejawem jest zapisanie w konstytucjach europejskich swego rodzaju dyspozycji do powierzenia organizacji międzynarodowej kompetencji przypisanych do tej pory do suwerennej władzy państwowej. Autor odwołuje się do pojawiającej się we wcześniejszych rozdziałach koncepcji istnienia „materialnych granic” członkostwa państwa w UE, które są wyrażone *expressis verbis* w samych konstytucjach (np. poprzez określenie pewnych przepisów konstytucyjnych jako niezmiennalnych), bądź są wyinterpretowywane z jej tekstu przez krajowe sądy konstytucyjne.

Podsumowując, *Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskich* jest przejawem pojawiającej się w ostatnich kilku latach tendencji ukazywania się na rynku wydawniczym opracowań traktujących o przemianach polityczno-prawnych, których przedmiotem jest państwo w ramach szeroko rozumianego systemu Unii Europejskiej. Praca zbiorowa pod redakcją dr K. Kubuj i prof. J. Wawrzyniaka jest jednym z najlepszych polskich opracowań politologicznych i prawnych analizujących relacje konstytucji państw europejskich z instytucjami i porządkiem prawnym Unii Europejskiej. Kwestią wartą uzupełnienia w kolejnej publikacji jest przedmiotowy zakres opracowania: Autorzy skupiają swoją uwagę tylko na czterech państwach z dwudziestu siedmiu państw członkowskich Unii Europejskiej. Kolejną kwestią wartą poprawy jest brak ujednoczonej konstrukcji poszczególnych rozdziałów (poza wstępem i podsumowaniem), co wynika zapewne z pozostawienia Autorom szerokiej autonomii co do konstrukcji owych części pracy zbiorowej. Ów brak ujednoczenia utrudnia sprawne poruszanie się po pracy (np. rozdział dotyczący konstytucji irlandzkiej nie został przez Autora podzielony na podrozdziały). O ile zrozumieć można odejście od tej formuły w przypadku systemu brytyjskiego, który trudno analizować w oparciu o formułę charakterystyczną dla konstytucji pozostałych państw europejskich, o tyle przyjęcie ujednoczonej formuły w przypadku państw „Europy kontynentalnej” wydaje się wysoce pożądane.

Wysoka jakość merytoryczna recenzowanej pozycji uzasadnia konieczność wydania przez Autorów kolejnego tomu, w którym powinna zostać omówiona europeizacja konstytucji Belgii, Bułgarii, Cypru, Danii, Estonii, Finlandii, Grecji, Hiszpanii, Luksemburga, Łotwy, Malty, Szwecji i Węgier. Równie ciekawą wydaje się być ewentualna publikacja traktująca o europeizacji konstytucji państw bałkańskich, które znajdują się obecnie wśród państw aspirujących do członkostwa w Unii Europejskiej.

Zdecydowanie można polecić niniejszą pracę zarówno badaczom prawa konstytucyjnego państw europejskich, jak i studentom prawa, politologii i stosunków międzynarodowych jako pozycję uzupełniającą wiedzę w zakresie przedmiotów: współczesne systemy polityczne, prawo europejskie, prawo wspólnotowe i prawo konstytucyjne.

Marcin ŁUKASZEWSKI

Poznań

DOI 10.14746/ssp.2014.4.16

Elena Korosteleva, *The European Union and its Eastern Neighbours. Towards a more ambitious partnership?*, Routledge 2012, ss. 188.

Elena Korosteleva w swojej książce bada stosunki zewnętrzne Unii Europejskiej z jej wschodnimi sąsiadami. Praca jest owocem intensywnych badań opartych na ankietach, pogłębionych wywiadach przeprowadzonych przez Autorkę z osobami zajmującymi kluczowe stanowiska w Białorusi, Ukrainie, Rosji, Mołdawii oraz w Brukseli. Jak słusznie zauważa Korosteleva, Europejska Polityka Sąsiedztwa (2004) oraz Partnerstwo Wschodnie (2009) utworzyły nową formę stosunków z sąsiadami UE. Jest to specyficzne partnerstwo oparte na przyjmowaniu wspólnych wartości. Korosteleva proponuje interesujące podejście do relacji pomiędzy UE a jej wschodnimi sąsiadami, mianowicie podejmuje ona próbę wskazania zależności pomiędzy partnerstwem (*partnership*) a zarządzaniem (*governance*).

Praca składa się z pięciu rozdziałów, wprowadzenia i wniosków. Rozdział pierwszy przedstawia szeroką dyskusję na temat partnerstwa jako głównego pojęcia stosunków Unii Europejskiej (UE) ze wschodnimi sąsiadami. Ukazane są tu definicje partnerstwa jako instytucji współpracy w stosunkach międzynarodowych. Autorka wymienia warunki i strategię niezbędną dla efektywnej realizacji partnerstwa. Przedstawia też genealogię partnerstwa UE z państwami trzecimi: od źródeł pomocowych do partnerstwa strategicznego. W pierwszym rozdziale Autorka wychodzi od zdefiniowania pojęcia „partnerstwo”, jego rozumienia i znaczenia, a także sposobów jego osiągnięcia. Korosteleva zwraca szczególną uwagę na stosunki pomiędzy partnerstwem i zarządzaniem (*governance*) w zewnętrznych relacjach UE. Jej zdaniem, w stosunkach zewnętrznych UE odnoszących się do partnerstwa, można zaobserwować trzy rodzaje taksonomii. Po pierwsze, partnerstwo jako uzupełnienie zarządzania UE, czego doskonałym przykładem może być udzielanie pomocy przez Unię państwom trzecim. W stosunkach z Afryką zainicjowano nową Wspólną Strategię Afryka–UE (2007). Po drugie, partnerstwo rozumiane jako nieświadome, mimowolne zastąpienie zarządzania, czego ilustracją stanowi strategiczne partnerstwo UE wobec Stanów Zjednoczonych (kluczowy gracz światowy), Rosji i Chin. Stosunki UE z Chinami są istotne z uwagi na fakt, iż obaj partnerzy dysponują znaczącą globalną siłą polityczną, możliwościami i odpowiedzialnością. Jak trafnie pisze Korosteleva, Rosja – jako sąsiad UE – początkowo została włączona do Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i poczuła się głęboko znieważona. Jako wielkie samowystarczalne państwo, mające wyrobiony własny pogląd na integrację europejską, w przeciwieństwie do pozostałych mniejszych państw Europy Wschodniej i Kaukazu Północnego, przestała być objęta EPS. Z punktu widzenia Moskwy partnerstwo z UE może być budowane na

równej współpracy z Unią i uwzględnieniu także rosyjskich interesów, a nie tylko unijnych. Po trzecie wreszcie, partnerstwo jako uzupełnienie struktury unijnego zarządzania, stworzone na potrzeby sąsiedztwa. Dopełnienie zarządzania UE najbardziej widoczne jest w formie Partnerstwa Śródziemnomorskiego oraz Partnerstwa Wschodniego. Korosteleva stawia w tym rozdziale tezę, iż z punktu widzenia zarządzania – partnerstwo w ramach EPS/PW otrzymało nowe znaczenie. Partnerstwo służy obecnie nie jako narzędzie zarządzania, ale raczej jest uzupełnieniem w stosunkach UE z sąsiadami.

Rozdział drugi bada skomplikowane relacje pomiędzy partnerstwem a zarządzaniem, rozróżnia „stare” i „nowe” zarządzanie. Autorka podejmuje próbę ukazania niezwykle trudnej zależności pomiędzy partnerstwem (*partnership*) a zarządzaniem (*governance*). *Governance* UE rozumiane jest przez Korostelevą jako funkcja zarządzania złożonymi społecznościami poprzez koordynowanie działań podmiotów należących bądź podejmujących różnorodną formę współpracy z UE. Autorka stawia tu tezę, w myśl której, jeżeli nie ma dobrze zdefiniowanego pojęcia partnerstwa, zewnętrzne zarządzanie stosowane w relacjach UE z innymi państwami jest nadrzędne.

Rozdział trzeci porusza stosunki UE z Białorusią. Analizie poddane zostały struktury i sposoby wzajemnych relacji pomiędzy tymi podmiotami w ramach EPS i PW. Ukazana została krótka historia stosunków unijno-białoruskich. Nakreślono skomplikowany charakter oczekiwań białoruskiej polityki zagranicznej. Omówiono specyfikę relacji białorusko-unijnych z perspektywy zarządzanie-partnerstwo. Autorka podkreśla ograniczone zalety mniej hierarchicznej struktury zarządzania, które dotyczą głównie obszarów współpracy handlowej, nie zaś politycznej. Korosteleva zaznacza, że gdy związek jest uwarunkowany hierarchicznie nieelastycznie, szczególnie w zakresie *acquis*, wówczas zacieśnieniu ulega polityka graniczna po stronie Białorusi, a to z kolei skutkuje impasem w stosunkach z UE. Zdaniem Korostelevy, Unia nie jest w stanie zwiększyć swego wpływu na ten kraj z uwagi na fakt nieumiejętnego postrzegania geopolityki i uwarunkowań kulturowych, w jakich tkwi Białoruś.

W rozdziale czwartym Autorka bada historię stosunków UE i Ukrainy, wypunktowując sukcesy oraz niepowodzenia polityki UE w tym państwie. Ukraina formalnie do niedawna uznawana była za pioniera integracji europejskiej objętego EPS i PW. Korosteleva przypomina, że Ukraina była pierwszym państwem w Europie Wschodniej, które zaangażowało się w stosunki z UE w czerwcu 1994 r. w ramach Porozumienia o Partnerstwie i Współpracy (*Partnership and Cooperation Agreement*). Z powodu wewnętrznych napięć oraz pięcioletniej prezydentury Wiktora Janukowycza zatrzymaniu uległ proces europeizacji Ukrainy. Do niedawna Kijów stosował nową, pragmatyczną politykę zagraniczną, celem której było zrównoważenie stosunków zarówno z UE, jak i Federacją Rosyjską.

Rozdział piąty dotyczy stosunków Mołdawii i UE. Autorka wychodzi założenia, iż Mołdawia jest najbardziej chętnym państwem w regionie do dopasowania się i spełnienia wymogów UE. Trudności w realizacji wynikają nie tylko z wew-

nętrznych czynników, ale też z balansowania Mołdawii pomiędzy UE i Rosją. Szeroko zakrojone badania dowiodły, iż ogromny euroentuzjazm mieszkańców Mołdawii ustępuje pragmatyzmowi na rzecz zacieśniania sojuszu z Rosją.

Praca przygotowana przez Elenę Korostelevą nie jest łatwa w odbiorze nie tylko ze względu na trudny język (zbyt wyrafinowane słownictwo), ale także poruszaną problematykę. Zgrabne ujęcie specyficznych zależności pomiędzy partnerstwem a zarządzaniem w polityce UE jest wymagającym zadaniem. Niewątpliwą zaletą recenzowanej pracy jest przede wszystkim nowatorskie podejście do tematu i dobre w nim rozeznanie Autorki.

Elżbieta KUŻELEWSKA

Białystok

DOI 10.14746/ssp.2014.4.17

A. Ławniczak, *Monarchiczne i republikańskie głowy państw w Europie*, Wydawnictwo Kolonia Limited, Wrocław 2011, ss. 400, ISBN: 9788360631423, format B5.

W ostatnich kilku latach tematyka prawa konstytucyjnego państw europejskich w polskiej literaturze naukowej przeżywa swego rodzaju renesans. Przejawem tego są bardzo interesujące analizy porównawcze systemów politycznych tych państw, które pojawiły się na rynku wydawniczym w ostatnich sześciu latach: *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich* (red. Radosław i Sabina Grabowscy, 2008), *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich* (red. S. Grabowska, 2007), *Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich* (red. Paweł Sarnecki, 2007), czy też klasyczne dla studentów politologii pozycje: *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych* (red. P. Sarnecki, 2007) i *Ustroje państw współczesnych* (Andrzej Pułło, 2007). Sam Autor monografii będącej przedmiotem niniejszej recenzji przywołuje jeszcze kilka innych (m.in. *Systemy polityczne współczesnej Europy* autorstwa Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta, 2008). Należy podkreślić, że stosunkowo niewiele pozycji naukowych zostaje poświęcone samej instytucji głowy państwa w ujęciu porównawczym. Jednak nawet wtedy, gdy do takiej analizy już dochodzi, zauważyć należy znaczącą dysproporcję w opisywaniu pozycji ustrojowej monarchy w stosunku do opisu pozycji prezydenta na rzecz opracowań traktujących o republikańskich głowach państwa.

W 2011 roku nakładem wrocławskiego wydawnictwa Kolonia Limited ukazała się monografia *Monarchiczne i republikańskie głowy państw w Europie*. Zdecydowanie można polecić ową monografię jako świetne uzupełnienie listy wymienionych wyżej pozycji. Czterystronicowe opracowanie autorstwa doktora Artura Ławniczaka, warszawskiego konstytucjonalisty, jest przykładem doskonale opracowanej analizy porównawczej rozwiązań prawnych przyjmowanych przez europejskich ustrojodawców.

Monografia została podzielona na trzy rozdziały poprzedzone wstępem. Opracowanie kończy się zakończeniem i obszerną bibliografią. W pierwszym, niespełna pięćdziesięciostronicowym rozdziale, Autor dokonał analizy podstawowego rozróżnienia systemów politycznych na dwie kategorie: państw o republikańskiej i monarchicznej formie rządów, odwołując się do klasycznych podziałów formy państwa (Platona, Arystotelesa, Cycerona, Monteskiusza). Autor stara się wskazać na cechy charakterystyczne obu form rządów. Wskazuje przy tym, że modelowa monarchia opiera się na dziedzicznym i dożywotnim sprawowaniu władzy¹. Wydaje się, że

¹ A. Ławniczak, *Monarchiczne i republikańskie głowy państwa w Europie*, Wrocław 2011, s. 19.

traktuje przy tym monarchie elekcyjne jako swoiste odstępstwo od normy, a nie jedynie jedno z dwóch możliwych rozwiązań przyjętych przez ustrojodawcę². Staje tym samym w jednym szeregu z autorami, którzy monarchię elekcyjną traktują jako swoiste monstrum wśród świata monarchii (dziedzicznych)³ i republik, które utrudnia ich klasyfikację. Jednocześnie słusznie zwraca uwagę na to, że w przypadku dożywotniego sprawowania władzy przez niektórych prezydentów (przykładem może być chociażby Josip Broz Tito albo Saparmurat Nijazow) nie mamy do czynienia z *quasi*-monarchiami, ale wypaczonymi wariantami modelu republikańskiego.

Problem specyficznej formuły głowy państwa w republikach i monarchiach jest przedmiotem podrozdziału czwartego. W tym podrozdziale Autor zwraca uwagę na funkcjonujące dwie formuły głowy państwa: jednoosobową i kolektywną. Temat ten jest przedmiotem badań bardzo niewielu konstytucjonalistów w Polsce⁴. Autor, poza krótkim wskazaniem historii wieloosobowej głowy państwa, zabiera głos w dyskusji o statusie Prezydenta Federalnego i Rady Federalnej w szwajcarskim systemie politycznym. Przyjmuje za prof. P. Sarneckim, że co prawda w państwie tym nie ma tradycyjnie rozumianej głowy państwa, to status ten z pewnością nie może być przyznany przewodniczącemu Rady Federalnej⁵, z czym należy się zgodzić.

Przedmiotem rozdziału drugiego są europejskie monarchie. W podrozdziale pierwszym Autor dokonuje ciekawej analizy monarchii, kierując się nazwami tych państw. Ten element zainteresowań geografów politycznych stanowi w przypadku tego opracowania świetny wstęp do kolejnych podrozdziałów. Autor nie pomija problematycznych ze względów klasyfikacyjnych podmiotów państwowych (takich jak Andora czy Watykan), jak i parapaństwowych (Zakon Maltański)⁶. Dostrzega problem z jakim politolodzy muszą zmierzyć się analizując system poli-

² Autor wskazuje, że „zasadniczo w europejskich monarchiach wciąż obowiązuje dożywocie”. Ibidem. Warto przy tym zauważyć, że aż dwie z sześciu monarchii elekcyjnych na świecie znajdują się na kontynencie europejskim: Andora (jako swoista monarchia semi-elekcyjna) i Watykan.

³ Autor wskazuje takie ujęcie problemu monarchii elekcyjnych w opracowaniu W. Zamkowskiego z 1974 roku. Ibidem, s. 20.

⁴ Wśród nielicznych nie można nie wspomnieć chociażby o doktorze T. Słomce (*Głowa państwa w europejskich systemach politycznych (wybrane problemy)*), „Politeja” 2007, nr 1 (7); *Prezydent Rzeczypospolitej po 1989 roku. Ujęcie porównawcze*, Warszawa 2005; *Model głowy państwa w Europie Środkowowschodniej w okresie realnego socjalizmu*, w: *Przestrzeń polityki i spraw wyznaniowych*, red. B. Górowska, Warszawa 2004).

⁵ A. Ławniczak, op. cit., s. 51–52.

⁶ Suwerenny Rycerski Zakon Szpitalników św. Jana Jerozolimskiego jest powszechnie traktowany jako nietyturalny podmiot prawa międzynarodowego (status zbliżony do Stolicy Apostolskiej).

tyczny Andory, która dla jednych jest księstwem, pryncypatem, dla innych – współksięstwem, a dla jeszcze innych nawet republiką⁷. W przypadku Watykanu Autor rozważa możliwość określenia tego najmniejszego państwa świata jako republiki wskazując, że na rzecz tego statusu przemawia „brak w tytulaturze określeń typowych dla monarchii”⁸. Wydaje się jednak, że ani ten ani żaden inny argument nie może pozostawiać wątpliwości co do monarchicznej formy tego mikropaństwa.

W kolejnych podrozdziałach Autor wskazuje na pozycję ustrojową monarchów poprzez wskazanie ich relacji z innymi organami państwa (monarchowie a władza prawodawcza, egzekutywa i wymiar sprawiedliwości). Autor dokonuje ciekawej analizy stosunku liczby izb parlamentarnych do funkcjonowania monarchicznej formy rządów, wskazując tym samym, że wobec likwidacji stanów, których emanacją były izby parlamentarne⁹ i braku federacyjnego ustroju terytorialnego współczesnych monarchii europejskich, ustrojodawcy musieli znaleźć inną przyczynę dla pozostawienia wieloizbowych parlamentów¹⁰. Wskazano ponadto, że funkcjonowanie w rękach monarchy prawa sankcjonowania ustaw z możliwością odmówienia podpisu wraz ze specyficzną rolą monarchy w relacjach państwo–kościół, doprowadza w pewnych przypadkach do swego rodzaju zakwestionowania idei suwerenności narodu. W myśl klasycznej zasady, że król panuje a nie rządzi, rola głowy państwa we wszystkich monarchiach europejskich (poza Watykanem) jest ograniczona niemal do minimum, co pozwala na określenie tych państw ograniczonymi monarchiami konstytucyjnymi (parlamentarnymi). Z tego schematu zdają się wybijać Monako i Liechtenstein, w których monarcha nadal posiada bardzo silną pozycję ustrojową. Autor słusznie zwraca uwagę, że kompetencje monarchów europejskich w odniesieniu do władzy ustawodawczej i wykonawczej ograniczają się do działań jedynie symbolicznych: rozpisywania wyborów parlamentarnych na życzenie parlamentu¹¹ lub szefa rządu, odbierania przysięgi od premiera i członków gabinetu, a także otwierania sesji parlamentu.

Autor wskazuje ponadto rolę głowy państwa w polityce zagranicznej i w zakresie obronności państwa, która skupia się w głównej mierze na reprezentowaniu państwa w stosunkach międzypaństwowych i/lub podpisywaniu umów międzynarodowych. Ciekawą kwestią z punktu widzenia funkcjonalności rozwiązań

⁷ Ibidem, s. 61.

⁸ Ibidem, s. 62.

⁹ Do dzisiaj tradycyjnie przyjmuje się, że Parlament Zjednoczonego Królestwa składa się z trzech części: dwóch izb (Izba Gmin i Izba Lordów) oraz monarchy, stojącego na czele władzy ustawodawczej.

¹⁰ Ibidem, s. 82.

¹¹ Warto w tym miejscu wspomnieć, że obowiązujący od wieków zwyczaj rozpisywania przedterminowych wyborów do Izby Gmin w 2011 roku został przerwany ze względu na uchwaloną w tym roku ustawę o kadencji parlamentu (Fixed-term Parliaments Act, 2011).

ustrojowych jest pozycja monarchy w stosunkach z rządem w odniesieniu do polityki obronnej państwa. Z jednej strony monarchia konstytucyjna zakłada przeniesienie niemal wszelkich działań polegających na „rządzeniu” na ręce gabinetu, ale z drugiej – pozostawanie najwyższego dowództwa armii w gestii głowy państwa. A. Ławniczak wskazuje w tym miejscu na tendencję przekazywania zarządzania wojskiem *de facto* w ręce rządu jako całości (czy też indywidualnie w ręce odpowiedniego ministra i/lub szefa rządu) i pozostawiania tytułatury sugerującej zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi na osobie zasiadającej na tronie.

W monografii znaleźć można wskazanie tendencji w prawie sukcesji, która w coraz większym zakresie do tronu dopuszcza kobiety (zmiany dokonały się w tej mierze w Danii, Belgii i Monako). Poza Watykanem¹², wśród państw europejskich nie znajdziemy zatem obecnie państwa, które wykluczałoby kobiety z możliwości otrzymania monarszej korony. Rozdział kończy się analizą Autora podejmującą znaczenie głowy państwa we współczesnych monarchiach. Wydaje się, że winna się tutaj znaleźć szeroka analiza możliwej przyszłości monarchicznej formy rządów zarysowana jedynie w zakończeniu całej monografii.

W dziesiątym podrozdziale („Pozostałe uprawnienia monarchów”) Autor wskazuje na uprawnienia monarchów, które nie znalazły się w pozostałych podrozdziałach. Wydaje się, że informacje zawarte w tym niewielkim podrozdziale mogłyby zostać umieszczone w innych podrozdziałach (np. uprawnienie wydawania lub odbierania paszportu w podrozdziale traktującym o uprawnieniach głowy państwa w stosunkach z organami egzekutywy) albo mogłyby zostać zawarte w podrozdziale trzecim („Symboliczna, ceremonialna i unifikująca funkcja monarchów”)¹³.

Ostatni rozdział monografii, analogicznie do drugiego, rozpoczyna się analizą nazwy państwa w odniesieniu do panującego w państwie ustroju politycznego i formy głowy państwa. Również w podobny sposób dokonana została analiza pojęcia suwerena i problemu podziału władzy. O ile w przypadku monarchii problematyka ta rodzi wiele trudności klasyfikacyjnych, o tyle w przypadku państw republikańskich zasadą jest, że władza należy do społeczeństwa (Narodu, Ludu) i jest wykonywana przez jego przedstawicieli lub przez samych obywateli w ramach instytucji demokracji bezpośredniej.

W podrozdziale czwartym Autor dokonuje analizy zapisu konstytucyjnych stosunków głowa państwa–parlament, który jest później przedmiotem analiz politologów co do parlamentarno-gabinetowego albo parlamentarno-prezydenckiego

¹² Poza Watykanem warto również wspomnieć o Andorze, w której współksięciem episkopalnym może być wyłącznie mężczyzna. Współksięciem francuskim kilkakrotnie była już kobieta (ostatni raz w XVI wieku – Joanna d’Albret, królowa Nawarry i hrabina Foix).

¹³ Nie podlega wątpliwości, że choćby wręczanie Nagrody Nobla przez szwedzkiego monarchę do takich funkcji należy.

go systemu rządów. Silna pozycja republikańskiej głowy państwa (a przynajmniej silniejsza niż ma to miejsce w przypadku monarchów) przejawia się w oczywisty sposób w ograniczeniu roli parlamentu. Skrajnym tego przejawem jest chociażby wskazane przez Autora przypisanie prezydenta Grecji do organów władzy ustawodawczej¹⁴. Autor, podobnie jak miało to miejsce w przypadku monarchii, analizuje problem unikameralizmu/bikameralizmu w odniesieniu do struktury terytorialnej państwa. Również analogicznie do rozdziału traktującego o monarchiach, A. Ławniczak zwraca uwagę na kompetencje prezydentów w kwestiach rozpisywania wyborów do parlamentu i wyznaczania daty pierwszego posiedzenia tego organu.

Pomimo istnienia różnego rodzaju instytucji demokracji bezpośredniej w monarchiach, Autor funkcjonowanie owych instytucji w odniesieniu do republikańskiej głowy państwa poruszył w osobnym podrozdziale tylko w przypadku republik. Choć jest to daleko idące uproszczenie, wynika to zapewne z większej popularności tej formy sprawowania władzy przez społeczeństwo w republikach i większej roli głowy państwa w uczestniczeniu w tym procesie niż ma to miejsce w monarchiach¹⁵.

Pozostałe podrozdziały zostały skonstruowane na podobnej zasadzie jak miało to miejsce w przypadku monarchii: stosunki głowa państwa–egzekutywa, głowa państwa–wymiar sprawiedliwości, rola głowy państwa w stosunkach międzypaństwowych i w kwestii obronności. Kolejnym podrozdziałem jest analogiczny katalog uprawnień „innych”.

W przypadku podrozdziału „Odpowiedzialność republikańskich głów państwa” Autor dokonał słusznego, jak się wydaje, rozróżnienia na odpowiedzialność konstytucyjną i polityczną. Takiego systematycznego rozróżnienia nie poczyniono w rozdziale traktującym o monarchicznych głowach państwa.

Ostatni podrozdział stanowi świetną analizę pozycji prezydenta w całym systemie politycznym. Jest on próbą dokonania generalizacji procesów dokonujących się w ustrojach politycznych republik europejskich w ostatnich kilkudziesięciu latach. Autor zwraca uwagę na problem sposobu wyboru republikańskiej głowy państwa. Wybór prezydenta przez parlament ogranicza jego rolę do funkcji reprezentacyjnej, czego idealnym przykładem jest głowa państwa RFN, a wybór prezydenta przez obywateli połączony z brakiem nawet szerokich uprawnień doprowadza do powstania dwóch silnych ośrodków, które mogą ze sobą rywalizować (*casus* rywalizacji polskiego szefa rządu z prezydentem).

Podsumowując, należy podkreślić, że monografia dra Ławniczaka jest jednym z najlepszych polskich opracowań politologicznych analizujących konstytucyjne umiejscowienie instytucji głowy państwa w systemach politycznych państw europejskich. Zakres literatury przytoczonej przez Autora jest ogromny.

¹⁴ Ibidem, s. 192.

¹⁵ Możliwość rozpisania referendum przez monarchę przewiduje jedynie kilka konstytucji monarchii (m.in. hiszpańska). Ibidem, s. 134.

Skorzystał on bowiem nie tylko, co oczywiste, z aktów prawnych regulujących pozycję ustrojową głowy państwa, ale i z zagranicznych opracowań, których tematem jest instytucja głowy państwa (francuskich, niemieckich, angielskich i wschodnioeuropejskich). Ponadto, w związku z bardzo ograniczonym zakresem opracowań dotyczących monarchii, Autor skorzystał z artykułów zamieszczonych w konserwatywno-narodowych czasopismach (m.in. „Młoda Polska”, „Nowe Państwo”, „Najwyższy Czas!”, „Pro Fide Rege Et Lege”).

Zdecydowanie można polecić niniejszą monografię zarówno badaczom prawa konstytucyjnego państw europejskich, jak i studentom politologii i stosunków międzynarodowych jako pozycję uzupełniającą wiedzę w zakresie przedmiotu współczesne systemy polityczne.

Marcin ŁUKASZEWSKI

Poznań